

Wim Moehn

'Focus op de kerkvaders. Guido de Bres' (ca. 1522- 1567) theologische scholing in de vroegmoderne tijd'

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Geschiedenis van het gereformeerd protestantisme vanwege de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Amsterdam

3 november 2016



Protestantse Theologische **Universiteit**

Mevrouw de rector, dames en heren,

Was de eerste woensdag in november een optie voor het uitspreken van mijn oratie? Vanuit historisch oogpunt zou 2 november een mooie keuze zijn geweest. Gisteren was het namelijk precies 455 jaar geleden dat personeel van het kasteel in Doornik (Tournay) in de vroege morgen stuitte op een pakketje in de open ruimte achter de poort. Ik blijf echter als predikant verbonden aan een gemeente die behoort tot het deel van de kerk dat op de eerste woensdag van november de dankdag voor gewas en arbeid in ere houdt. Gistermiddag was er een dienst speciaal voor de kinderen en 's avonds een dienst voor de gehele gemeente.

Het pakketje bevatte een handgeschreven brief en een klein, anoniem boekje. Het boekje opende met een brief aan koning Filips II van Spanje. Daarop volgde een geloofsbelijdenis in 37 artikelen en het geheel sloot af met een verweerschrift waarin de auteur zich richtte tot alle provinciale overheden in de Nederlanden.¹ Het begeleidend schrijven was gericht aan Floris de Montmorency, gouverneur van Doornik, Christophe d'Assonleville en Jean de Blasere.² Zij hadden van landvoogdes Margaretha van Parma opdracht gekregen om in Doornik onderzoek te doen naar de zogenaamde 'Chanteries' - de zangoptochten die in de nacht van St. Michielsdag in de straten van de stad waren gehouden.³ Direct brachten de commissarissen de landvoogdes op de hoogte van de bijzondere vondst en zij gaf per kerende post opdracht tot een nader onderzoek.⁴ Door ondervraging van burgers van Doornik, de ontdekking op 10 januari 1562 van een tuinhuisje dat als studeerkamer was gebruikt en vergelijking van het handschrift van de brief in het pakketje met documenten zie zij daar aantreffen, concludeerden zij dat Guido de Bres de auteur van de brieven en de *Confession de foy* was.⁵ De tekst van de geloofsbelijdenis kennen we als de

¹ Uitgaven: 'Epitre au roi' en *Confession de foy* in Bakhuizen van den Brink, 59-146; 'Remonstration' in *Confession de foy, faicte d'vn commun accord [...] 1561*, réimprimé textuellement par Jules-Guillaume Fick, Genève 1855 <http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10448824_00005.html>. Nederlandse vertaling in *Confessies*, 497-502.

² Braekman, 'Les sources de la Confessio Belgica', *Bulletin de la Commission pour l'Histoire des Églises Wallones* 5. Ser. 7 (1961), 3.

³ Zie G. Moreau, *Histoire du Protestantisme à Tournai jusqu'à la veille de la Révolution des Pays-Bas* [Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège 167], Paris 1962, 168-191 en *Reformatiorica. Teksten uit de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, C. Augustijn e.a (red.), Zoetermeer 1996, 84-85; '36. Verslag van de chanteries te Doornik (1561)'.

⁴ Gootjes, *Belgic Confession*, 15, 191-192.

⁵ Gootjes, *Belgic Confession*, 50 en *Confessies*, 440. Een van Gootjes' argumenten heeft betrekking op de brieven waarmee *Le Baston* en de Geloofsbelijdenis beginnen: '[L]ike the Belgic Confession, the *Baston* opens with an address to the princes, judges and magistrates, appealing to them to bring justice'. Na digitalisering van de *Confession de foy* kunnen computationele methoden ingezet worden in het kader van auteursherkenningsonderzoek. Zie <http://www.textualscholarship.nl/?page_id=6474>

Nederlandse Geloofsbelijdenis – een van de belijdenissen ‘waardoor de kerk zich verbonden weet met de gereformeerde traditie.’⁶

Van mij wordt verwacht de ‘bronnen van het gereformeerd protestantisme (nader) te ontsluiten en daarmee de gereformeerde traditie vruchtbaar te maken voor actuele vraagstukken in theologie en kerk’.⁷ In mijn oratie wil ik dit brede onderzoeksveld toespitsen op het onderzoek naar Guido de Bres. Dit onderzoek heb ik reeds een aantal jaren kunnen verrichten vanuit de pastorie en krijgt nu een academische inbedding in het onderzoek dat aan de PThU verricht wordt. De Nederlandse Geloofsbelijdenis is een document dat inmiddels viereneenhalve eeuw commentariseerd, bediscussieerd, bekritiseerd en bepreekt is. Vanmiddag zoek ik geen toegang tot dit belijdenisgeschrift langs de weg van commentaren en studies die daaraan gewijd zijn. In plaats daarvan wil ik op zoek gaan naar een antwoord op de vraag wie de theoloog is die schuilgaat achter het anonieme geschrift, hoe hij zich theologisch bekwaamd heeft en op welke wijze hij voorafgaand aan het schrijven van zijn geloofsbelijdenis reeds van zich heeft laten horen in zijn eerste boek, *Le baston de la foy chrestienne*.⁸ Wanneer we ten slotte *Le baston* en de *Confession de foy* met elkaar vergelijken, richten we ons op de teksten die handelen over het avondmaal – een hot issue in zestiende eeuw, waar vele lijnen samenkomen. Een thema dat nog steeds de aandacht heeft. Ik noem hier het recente themanummer Oecumenische bezinning: *Beleving, eucharistie en avondmaal*, het themanummer ‘Creatief rondom het avondmaal’ van *Kontekstueel* en de vragen met betrekking tot de sacramentsbevoegdheid in de pioniersplekken van de Protestantse Kerk.⁹

Guido de Bres en zijn *Baston de la foy*

Afkomst en theologische scholing

⁶ Kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland, art. 1-4.

⁷ *De Waarheidsvriend* 103 (19 juni 2015) 25, 14.

⁸ Zie voor de bibliografische gegevens E.M. Braekman, ‘Les éditions du “Baston de la foy chrestienne”’, *Revue d’Histoire et de Philosophie Religieuses* 56 (1976), 321-323 en 335. We hanteren als afkortingen *BF55*, *BF58/1* (de herdruk van *BF55* met enkele wijzigingen), *BF58/2* (eerste revisie), *BF59* (tweede revisie) en *BF65/2* (*BF65/1* staat voor de editie Jean Bonnefoy, eveneens uitgegeven in 1565). Voor *BF55* gebruiken we het exemplaar van de Universiteit Utrecht, digitaal te raadplegen op <<http://objects.library.uu.nl/reader/resolver.php?obj=001550631&type=2>>; voor *BF65/2* het exemplaar van de Bibliothèque de Genève, te raadplegen op <<http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-5951>>. *BF59* heeft reeds de definitieve vorm. Voor de digitale editie wordt echter gebruik gemaakt van *BF65/2* – de laatste editie die tijdens zijn leven gepubliceerd is; deze editie ligt ook ten grondslag aan de Nederlandse vertaling. Zie voor foto’s van de titelpagina’s *De Bres – zijn leven*, 91-93.

⁹ *Beleving, eucharistie en avondmaal*, Oecumenische bezinning 50, Amersfoort 2016 (zie ook de bespreking in *Woord & Dienst* 65 (2016) 4, 10-11); Themanummer ‘Creatief rondom het avondmaal’, *Kontekstueel* 30 (2016) 3 en ‘Avondmaal in Kerk op de Kop’, *Reformatorisch Dagblad* (zaterdag 3 september 2016) A6-7.

Ik volsta met een summiere biografische schets die toegespitst is op De Bres' theologische vorming.¹⁰ De exacte geboortedatum van Guido de Bres is onbekend. Men gaat er van uit dat hij omstreeks 1522 in Bergen (Mons) is geboren als jongste in het gezin. Guido heeft vier broers en een zus boven zich. Hij gaat aanvankelijk in de voetsporen van zijn vader en wordt glasschilder. Rond 1547 is hij overgegaan tot de Reformatie en reeds een jaar later moet hij samen met andere geloofsgenoten naar Engeland vluchten. Hier is de glasschilder omgeschoold tot theoloog.¹¹

In 1552 keert hij terug naar zijn vaderland en dient als rondreizend prediker vooral de gemeente van Lille, die door de gelovigen in die dagen werd aangeduid met de schuilnaam 'La Rose'. In 1555 treedt De Bres voor het voetlicht met zijn boek *Le baston de la foy chrestienne*.

Vervolgelingen dwingen hem opnieuw te vluchten. In de zomer van 1556 houdt hij zich op in Frankfurt en ontmoet daar Johannes à Lasco. Vervolgens vertrekt hij naar Lausanne en Genève om zich verder in de theologie te verdiepen. In de inleiding op het boekje dat in 1568 – een jaar na zijn terechtstelling op zaterdag 31 mei 1567 – verschenen is, lezen we over de studietijd in Lausanne en Genève het volgende:

Wat betreft de geleerdheid waarmee God hem verrijkt had sinds Hij hem te Genève en Lausanne had laten studeren, het is niet nodig daar veel over te zeggen, omdat niet alleen zijn laatste disputen in dit boek er getuigenis van geven en tot bewijs strekken van zijn getrouwheid; maar ook een bloemlezing die hij gemaakt heeft van de oude leraars, getiteld 'Het wapen van het geloof'; en wat hij tegen de anabaptisten verzameld heeft, tegen wie hij zich altijd hevig verzet heeft.¹²

De schrijver van de inleiding verwijst hier naar de eerste en tweede bewerking van *Le baston*, die De Bres respectievelijk in 1558 en 1559 publiceerde.

Titel

Wanneer we het Franse woord 'baston' letterlijk vertalen, zou de titel van het boek moeten luiden 'De stok (staf) van het geloof'.¹³ Jean Crespin heeft in zijn beroemde

¹⁰ Zie voor een overzicht van recente biografische studies Moehn, 'In de kaart gekeken', 296, n. 2.

¹¹ De Boer, 'Patristic Anthology', 79-82.

¹² *Procedures tenues à l'endroit de ceux de la religion du Pais Bas, ausquelles est amplement deduit comme Guy du Bres et Pelerin de la Grange [...] ont signé par leur sang non seulement la doctrine de l'Évangile par eux purement annoncée: mais aussi les derniers assauts, et disputes soutenues contre certains Apostats et ennemis de la croix et vérité du Fils de Dieu*, in: F. Pijper (ed.), *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, 's-Gravenhage 1911, vol. 8, 497: 'Quant à l'érudition de laquelle Dieu l'avoit enrichi depuis l'avoir fait venir estudier à Geneve et Lausanne, il n'est besoin d'en tenir grand propos, par ce que non seulement ses dernières disputes contenues en ce livre, en rendent tesmoignage, et font foy de sa fidelité, mais aussi un Recueil qu'il a fait des Anciens Docteurs, intitulé le Baston de la foy: et ce qu'il assemblé contre les Anabaptistes ausquels il s'est tousjours vivement opposé [...]'. Ned. vert. in *Gevangen om het Evangelie. Het verblijf van Guido de Brès in de gevangenis en de gesprekken die hij daar voerde*, R. Pieterman e.a. (red.), Barneveld 2011, 15.

¹³ Zie voor de vraag of er ooit een Nederlandse vertaling is verschenen E.A. de Boer, 'Le baston in Nederlandse vertaling?', in: *De Bres – zijn leven*, 90-93.

martelaarsboek een kleine verwijzing opgenomen naar *Le baston*. Adriaen van Haemstede heeft de tekst in de Nederlandse uitgave van 1579 als volgt vertaald: 'En terwijl de kudde verstrooid was, vertrok hij naar Gent en maakt daar het boekje dat *Staf des geloofs* genoemd werd, ontleend aan de kerkvaders.'¹⁴ Het woord staf mag in dit geval niet geassocieerd worden met een herdersstaf of de staf die pelgrims gewend waren bij zich te hebben op hun reis. Voor De Bres heeft 'baston' vooral de betekenis van wapen – een handwapen of een zwaard. In het voorwoord schrijft hij:

Ik heb dit boek gaarne aan u willen opdragen, opdat u allen tezamen door dit middel leert strijden tegen uw vijanden met het wapen waarmee zij u zelf ook bestrijden, namelijk de ouden. Ik zeg niet dat dit wapen u ervoor zal bewaren om gekwetst te worden door uw vijanden, maar ik zeg wel dat u met dit boek niet alleen de overwinning zult behalen op uw vijanden, maar dat u hen ook de mond zult stoppen.¹⁵

Aanleiding

Wat heeft De Bres bewogen om – in navolging van talloze tijdgenoten¹⁶ – een verzameling patristische citaten aan te leggen, te ordenen en vervolgens te publiceren? In 1547 – het jaar dat we reeds genoemd hebben als jaar waarin De Bres waarschijnlijk overgegaan is tot de Reformatie – publiceerde de Parijse monnik Nicole Grenier een boekje met als titel *Le Bouclier de la foy* – het schild van het geloof. Grenier verwijst op de titelpagina naar de woorden van Paulus in Efeze 6: 'Neem daarom de hele wapenrusting van God aan, opdat u weerstand kunt bieden op de dag van het kwaad. Neem bovenal het schild van het geloof op, waarmee u alle vurige pijlen van de boze zult kunnen uitblussen.'¹⁷ *Le Bouclier de la foy* is bijzonder succesvol geweest. Na de eerste druk uit 1547 zijn tussen 1548 en 1550 niet minder dan zeven edities op de markt gebracht.¹⁸

¹⁴ *De Bres – zijn leven*, 91. Cf. de titel van de Engelse vertaling door John Brooke: *The Staffe of Christian Faith* [...]. Zie voor de bibliografische gegevens E.M. Braekman, 'Propos sur les traductions du "Baston de la Foy" de Guy de Brès', *Archives et bibliothèques de Belgique* 60 (1989), 44-45.

¹⁵ *BF65/2*, 3-4, *Het wapen*, 15.

¹⁶ Zie voor een overzicht Lane, 'Justification', 69-95. Zie ook A.S.Q. Visser, *Reading Augustine in the Reformation. The Flexibility of Intellectual Authority in Europe, 1500-1620* [Oxford Studies in Historical Theology], Oxford 2011, 77-91; Martin Bucer et Matthew Parker, *Florilegium patristicum* [Martini Bucer Opera Latina 3 / SMRT 41], P. Fraenkel (ed.), Leiden 1988, XII-XXII; I. Backus, 'Patristics', in: *The Oxford Encyclopedia of the Reformation*, H.J. Hillerbrand (ed.), New York, Oxford 1996, vol. 3, 223-227 en idem, 'The Fathers and the Reformation', in: *The Wiley Blackwell Companion to Patristics*, K. Parry (ed.), Chichester 2015, 428-441.

¹⁷ N. Grenier, *Le bouclier de la foy, en forme de dialogue* [...]. | Saint Paul aux Ephesiens, sixiesme chapitre. Prenez l'armeure de Dieu, afin que puissiez resister aux mauvais iours, ayans en toutes choses la Bouclier de la Foy, par le moyen duquel puissiez estaindre les dards ardans du tresinique ennemy. | Paris 1568. Zie ook A. Pettegree, 'France and the Netherlands: The Interlocking of Two Religious Cultures in Print During the Era of the Religious Wars', *Dutch Review of Church History* 84 (2004), 324.

¹⁸ Higman, *Piety*, G 28-35; *FB 23578-23590*.

Het boek is opgebouwd als een dialoog tussen twee mannen die naar Jeruzalem wandelen, maar in feite zijn zij op weg naar Rome. De gesprekspartners luisteren naar de namen 'le bien allant' – hij die de goede weg gaat en 'le mal allant' – hij die de slechte weg gaat. In het gesprek komen alle aspecten van de geloofsleer ter sprake en 'le bien allant' probeert 'le mal allant' weer op het goede spoor van de katholieke kerk te krijgen. Grenier heeft de gesprekken doorspekt met citaten uit de kerkvaders die hij eerst in het Latijn weergeeft en vervolgens in het Frans vertaalt. In de brief waarmee De Bres *Le baston* begint, verwijst hij expliciet naar het werk van Grenier en verwijt hem dat hij samen met anderen bewust de kerkleraars verdraait:

Vergun mij er één te noemen die in dit vak al aardig bedreven is [...] met zijn boek 'Het schild des geloofs'. Hierin toont hij ons echt de scherpzinnigheid van zijn verstand. Hij citeert de oude leraars in het Latijn en vertaalt ze daarna in het Frans. Iedere keer wanneer er 'sacrificium' of iets soortgelijks staat, vertaalt hij dat met 'het heilig mysterie van de mis', in plaats van het te vertalen met 'offer' of 'heilig mysterie'. Zodoende komt het woord 'mis' in de boeken van die goede vaderen voor, wat zij echter zelf nooit bedacht of gedaan hebben.¹⁹

De Bres heeft gekozen voor de titel *Le baston* om zich niet alleen te verdedigen tegen 'le bien allant', maar hem ook aan te vallen. In het geding is de vraag wie zich terecht of ten onrechte op de kerkvaders beroept.

Hoewel het geen hoofdmotief vormt, heeft De Bres *Le baston* tevens bedoeld als een boek waarin hij rekenschap aflegt van zijn eigen geloof: 'Als ik dit boek, waarin niets van mijzelf, maar alles van de ouden is, aan deze vijanden van de vaderen aanbied als belijdenis van mijn geloof, dan twijfel ik er niet aan of ik word als een boosaardige ketter veroordeeld om levend verbrand te worden'.²⁰ De Bres wenst zijn boek in handen van zijn gemeenteleden. Hij wil hen toerusten en voorzien van geschikte wapens wanneer zij zich voor de inquisitie moeten verantwoorden.

Niet alleen De Bres heeft de handschoen opgenomen tegen Grenier. Zijn geloofsgenoot Barthélemy Causse antwoordde op het boek van Grenier met *Le vray bouclier de la foy chrestienne*.²¹ De titel verschilt nauwelijks van die van Grenier en Causse hanteert eveneens de stijl van een dialoog waarin de argumenten van 'le bien allant' op de korrel worden genomen. In Causse's dialoog luisteren de gesprekspartners naar de namen Germain en Paris.

Met Germain bedoel ik degene die volhard heeft in de ware en zuivere leer van het Evangelie en met Paris bedoel ik degene die zich van het Evangelie afgewend heeft naar het pausdom en aan zijn metgezel Germain alle argumenten en citaten uit de heilige Schrift en de oude leraren vertelt, die de monnik Nicole Grenier gebruikt heeft om hem van de leer van het Evangelie af te wenden. Germain beantwoordt die argumenten en uitspraken uit de heilige Schrift en van de oude

¹⁹ BF65/2, 7, *Het wapen*, 17.

²⁰ BF65/2, 9, *Het wapen*, 18; zie ook Gootjes, *Belgic Confession*, 28.

²¹ FB 9459-9467.

leraars om te proberen zijn metgezel Paris terug te leiden tot de boodschap van het Evangelie.²²

Waarschijnlijk heeft Causse zijn boek reeds in 1554 voltooid.²³ Zou De Bres het boek bij de hand hebben gehad toen hij werkte aan zijn eigen boek? Émile Braekman volstaat ermee Causse naast De Bres te noemen als bestrijder van het werk van Grenier. Erik de Boer oppert de mogelijkheid dat De Bres bij het schrijven van *Le Baston* niet op de hoogte is geweest van het boek van Causse.²⁴ Wanneer we beide werken met elkaar vergelijken, levert dat argumenten op die ervoor pleiten dat De Bres voor het ter perse gaan van zijn eigen werk nog gebruik heeft gemaakt van het boek van Causse.

- In zijn inleiding heeft De Bres Grenier verweten dat hij ten onrechte sacrificium vertaalt als misoffer. Het valt direct op dat Causse aan het begin van Dialoog XII over mis en avondmaal deze vertaalkwestie eveneens uitvoerig onder de aandacht heeft gebracht.²⁵
- Het sterkste argument dat De Bres het werk van Causse heeft geraadpleegd, vormt een citaat dat de Bres alleen in de eerste uitgave van *Le baston* heeft opgenomen. Het betreft de zogenaamde waarschuwingen of voorzorgsmaatregelen met het oog op de mis:

Indien het lichaam van de Here in de tabernakel wordt aangetroffen terwijl het verrot of wormstekig is geworden door te hoge vochtigheid in de tabernakel of door veronachtzaming waardoor het niet verwisseld is, en als er niemand is die het tot zich wil nemen, dan moet het genoemde lichaam van de Here verbrand worden en de as op een gewijde plaats gestrooid worden.

Eveneens indien het genoemde lichaam van de Here in die tabernakel wordt aangetroffen terwijl het deels is opgegeten of dat er een muis of spin aan heeft gezeten, dan moet het verbrand worden [...].

Eveneens wanneer er een zieke is die het genoemde lichaam van de Here ontvangen heeft, maar zich door de zwakte van zijn maag genoodzaakt ziet over te geven; als er niemand is die dat voedsel tot zich wil nemen, dan moet het

²² B. Causse, *Le vray bouclier*, a.iii.^{r-v}: 'Par Germain, i'enten celuy qui a perseueré en la vraye & pure doctrine Euangelique. Et par Paris, i'enten celuy qui s'estoit destourné de l'Euangile au Papism, lequel raconte à son compaignon Germain tous les argumens & passages de l'Escriture | sainte, & des anciens docteurs, desquels le Moine, assauoir, Nicole Grenier a vsé, & proposez pour le destourner de la doctrine Euangelique: ausquels argumens & sentences tant par l'Escriture sainte, que par les Docteurs anciens, Germain respond: taschant de reduire son compaignon Paris à la doctrine Euangelique.'

²³ A. Pettegree, 'France and the Netherlands', 324, n. 17: 'The date of the first publication is unclear; the first edition is lost, though the Sorbonne list of forbidden books of 1556 refers to an edition of 1554. The first surviving edition, marked 'second edition', dates from 1557'. Ik heb de uitgave van [Genève] 1560 geraadpleegd <<http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-6142>>.

²⁴ E.M. Braekman, 'Propos sur les traductions', 43; De Boer, 'Patristic Anthology', 84: 'In 1555, De Brès may not have been aware that another man had already written a response to Grenier's *Le bouclier de la foy*.'

²⁵ B. Causse, *Le vray bouclier*, 476-477.

genoemde lichaam van de Here verbrand worden en de as op een gewijde plaats gestrooid worden.²⁶

Het volledige citaat heeft De Bres letterlijk over kunnen nemen uit het pas verschenen boek *Le vray bouclier* van Causse.

De Bres leidt het citaat in met de woorden 'De Rubriek geschreven met rode letters, die *Cautela missae* genoemd wordt, schrijft voor'. In het boek van Causse komt duidelijk de kracht en levendigheid van de dialoog naar voren. Germain vraagt Paris: 'Wanneer het waar is dat het brood getransubstantieerd is in het lichaam van Christus, hoe kunnen priesters dan toegeven dat het door wormen en muizen gegeten wordt?' Op de verbaasde reactie van Paris reageert Germain met: 'De eerste keer dat je een priester ontmoet, vraag hem dan dat hij je de rubriek geschreven met rode letters laat zien, die de titel *Cautela missae* draagt. En je leest daar zelfs dat de paus beveelt dat het lichaam van Jezus Christus verbrand moet worden.' Paris vraagt dan: 'Ik smEEK je, vertel me de hele zaak, zoals je in die rubriek gelezen hebt, want het zou kunnen dat de priesters me die tekst niet willen laten zien.' Germain erkent dat priester slechts na veel moeite de tekst zullen laten lezen, omdat zij nogal bezorgd zijn. Dan volgt het citaat dat ik hierboven heb weergegeven.

Concluderend kunnen we vaststellen: zolang geen Franse tekst gevonden wordt die voorafgaand aan het boek van Causse gepubliceerd is, kunnen we er van uit gaan dat De Bres *Le vray bouclier* bij de hand heeft gehad voor zijn eigen werk en er ook uit geciteerd heeft.²⁷ Een nauwkeuriger vergelijking van beide geschriften zal aan het licht moeten brengen of er meer argumenten voor deze stelling zijn te vinden.

²⁶ BF55, f. 12^v: 'La Rubrique escrite en rouge lettres quy s'apelle, cautela Missae. Dit ainsky: Sy le Corps du Seigneur est trouvé dedens l'armaire, estant pourry ou vermolu par trop grande humilité de l'armaire, ou par trop grande negligence de ne l'avoir pas changé. S'il ne se trouve personne qui le vueille recevoir, que le dit corps du Seigneur soit bruslé, et les cendres mises en quelque lieu sacré. Item si le dit corps du Seigneur estoit trouvé dedens ladite armoire estre mangé en partye, ou touché de quelque souris ou araigne. S'il ne se trouve personne qui le vueille recevoir, qu'il soit bruslé, et les cendres mises en lieu sacré. Item s'il y a quelque malade lequel ayant receu le dit corps du Seigneur, et par l'infirmité de son estomach est contraint de le vomir, et rendre. S'il ne se trouve personne qui vueille prendre telle refection, que le dit corps du Seigneur soit bruslé, et les cendres mises en lieu sacré.' Zie voor de Middeleeuwse bepalingen met betrekking tot het bewaren van het geconsecreerde brood Th.M. Izbicki, *The Eucharist in Medieval Canon Law*, Cambridge 2015, 178-201 en K. Van Ausdall, 'Art and Eucharist in the Late Middle Ages', in: *A Companion to the Eucharist in the Middle Ages* [Brill's Companions to the Christian Tradition], I.Chr. Levy e.a. (eds.), Leiden, Boston 2012, 605-615.

²⁷ De vertaling van de *Cautela Missae* door Pierre Viret komt niet in aanmerking. Zie *Actes des vrais successeurs*, 652-653: 'Item si le corps du seigneur estant consumé par les souris ou par les araignes, devient à rien, ou soit fort rongé: si le vers est trouvé tout entier dedens, qu'il soit bruslé. Si sans horreur ou mal de cœur, le residu, rongé comme il a esté | dit, se peut manger, c'est le plus seur de le faire. Pareillement si a quelcun, incontinent apres l'avoir receu, prend mal de cœur (combien que ceste refection la, qui est la refection de l'ame, parviene à l'esprit non pas au ventre:) toutesfois pour la reverence du sacrement, si on trouve là quelque partie de l'Eucharistie, qu'on la mange avec reverence, et le vomissement soit bruslé, et la poudre d'iceluy mise avec les reliques.' Cf. R. Hari, 'Les Pacards de 1534', in: *Aspects de la propagande Religieuse* [THR 28], G. Berthoud e.a. (eds.), Genève 1957, 118, n. 5: '[...] ils n'ont eu aucune honte et vergonge de dire qu'il se laisse manger aux rats, araignes et vermine, comme il est escrit de lettre rouge en leurs Messels en la XXII. Cautelle, qui se commence ainsi: Si le corps

In ieder geval heeft De Bres in *Le baston* gekozen voor een eigen presentatie van zijn materiaal: een thematisch geordende bloemlezing van bijbelcitaten en citaten van de kerkvaders. Met *Le bouclier* en *Le vray bouclier* heeft *Le baston* gemeen dat het direct een groot succes was en halverwege de zestiende eeuw zelfs een bestseller is geweest.²⁸ Na zijn dood is het boek nog eenmaal uitgegeven in Saumur in 1601.

Edities

De eerst uitgave ziet er als volgt uit: na de titelpagina, waarop als plaats van uitgave 'Lyon' wordt vermeld, volgt een overzicht van de inhoud, de lijst van patres en concilies die geciteerd worden en een brief, waarin Guido zijn boek opdraagt aan de kerk van God die zich in Lille bevindt. Dan volgt het eigenlijke werk, dat bestaat uit achttien hoofdstukken, te beginnen met het heilig avondmaal van onze Here Jezus Christus. Aan het slot is een uitvoerig trefwoordenregister toegevoegd van 29 pagina's.

In 1558 wordt de *editio princeps* opnieuw uitgegeven met enkele wijzigingen.²⁹ In datzelfde jaar reviseert De Bres tevens voor de eerste keer zijn tekst. Er vindt niet alleen een herschikking van de hoofdstukken plaats, maar ook voegt hij aan de bestaande tekst drie nieuwe hoofdstukken toe over God de Vader, Christus en de Heilige Geest. Verder valt op dat hij het bestaande hoofdstuk over de kerk verrijkt heeft met niet minder dan 26 nieuwe citaten.³⁰ Tot nu toe is het niet gelukt de nieuw toegevoegde citaten te herleiden tot de bron of bronnen die De Bres geraadpleegd heeft. In totaal heeft De Bres 52 nieuwe citaten toegevoegd aan zijn editie 1555. Daar staat tegenover dat 29 citaten uit de eerste uitgave niet meer terugkeren in latere edities.

Een jaar later herzielt De Bres nogmaals zijn boek en voegt een nieuw hoofdstuk toe over de doop en een hoofdstuk over de burgerlijke overheid en haar macht. Het boek telt nu 23 hoofdstukken en zal hierna niet meer door de auteur worden

du Seigneur estant consumé par les souris et araignes, est devenu à rien, ou soit fort rongé; si le ver est trouvé tout entier dedans, qu'il soit bruslé et mis au Reliquaire.'

²⁸ Een aspect waar we nu nog geen aandacht aan besteed hebben, vormen de lezerssporen in de bewaard gebleven exemplaren van *Le Baston*. Zie bijvoorbeeld de tekst in de marge van *BF55*, f. 2^r-3^v en de aantekeningen in de brief en het eerste hoofdstuk over 'Dieu, et des proprieté qui luy sont attribuees' in *BF59* (op microfiches uitgegeven door Inter Documentation Company, 'Guy de Brès. A collection of writings on the Reformation', E.M. Braekman (ed.), PBA-448; waarschijnlijk bevindt dit exemplaar zich in Montpellier, Collection du doyen honoraire Jean Cadier). Zie ook het project Annotated Books Online <<http://www.annotatedbooksonline.com>> en W.H. Sherman, *Used Books. Marking Readers in Renaissance England* [Material Texts], Philadelphia 2008.

²⁹ De Boer, 'Patristic Anthology', 87: 'The second edition closely followed the *editio princeps*, and added some material here and there.'

³⁰ *BF58/1* bevat een citaat in het hoofdstuk over de kerk dat De Bres alleen in deze editie heeft opgenomen en reeds in *BF58/2* heeft weggelaten: '[Augustine] Et en la question 52. a Orose, Tout ainsi que l'arche estoit bastie de bois quarrez: ainsi est faite l'Eglise des saints. Car une chose quarree de quel costé que vous la mettiez, elle demeure ferme: et les saints demeurent assurez et immuables en toutes tentations' (226). Zie ook E.A. de Boer, 'De katholieke ecclesiologie van de *Confessio Belgica* in het licht van *Le baston de la foy*', *Theologia Reformata* 55 (2012), 267-268.

aangepast. De hoofdtekst bestaat uit citaten uit de Bijbel en patristische citaten. In het oog springt de onbevangenheid waarmee De Bres citeert uit deuterocanonieke of apocriefe boeken. Af en toe geeft De Bres commentaar op een citaat of is de tekst van zijn eigen hand. In de tweede revisie is hij zelf aan het woord in het eerste hoofdstuk over God en zijn eigenschappen en dan vooral het gedeelte waarin hij de Triniteit behandelt. Vervolgens in het korte zevende hoofdstuk over de verdiensten.³¹ Het hoofdstuk over de doop bevat eigen tekst met gebruikmaking van enkele paragrafen uit Calvijns *Institutie*.³² De uiteenzetting over vier soorten geloften in hoofdstuk 16 betreft eveneens een eigen tekst van De Bres.³³ Ten slotte schrijft hij zelf aan het slot van hoofdstuk 22 over de overheden die de gelovigen vervolgen.

De kerkvaders op het spoor

Le baston is het enige geschrift van zijn hand voordat De Bres de *Confession de foy* schreef. Gezien de status als belijdenisgeschrift en de vele vertalingen die er van gemaakt zijn,³⁴ verbaast het des te meer dat pas zeer recent diepgaander onderzoek wordt gedaan naar *Le baston* en gewerkt wordt aan de ontsluiting van de tekst die beantwoordt aan de huidige maatstaven voor een editie. In vorige eeuw moest de kerkhistoricus Cornelis Augustijn in zijn artikel over Guido de Bres in de *Theologische Realencyklopädie* nog concluderen dat een moderne editie en onderzoek naar de bronnen die De Bres gebruikt heeft voor *Le baston* ontbreken.³⁵ Zou het te maken hebben met het oordeel van Abraham Kuiper toen hij de uitgave van 1555 typeerde als 'een aaneenrijging van citaten uit paters en concilien'?³⁶ Formeel heeft Kuiper gelijk gehad toen hij het woord 'aaneenrijging' gebruikte, maar daarmee is nog niet het laatste woord gesproken over *Le baston* en de waarde die dit geschrift heeft om zicht te krijgen op De Bres' theologische vorming en ontwikkeling als theoloog.

Tussen zijn overgang tot de reformatie en de publicatie van *Le baston* in 1555 ligt een betrekkelijk korte periode van zeven jaar. In deze periode heeft hij zich verdiept

³¹ Zie E.M. Braekman (ed.), *Guy de Brès. Pages choisies*, Bruxelles 1967, 7.

³² J. Calvijn, *Institutie* IV.15.14-16 (Benoît, IV, 328-331).

³³ E.M. Braekman, *Pages choisies*, 8.

³⁴ Zie F.J. Los, *Tekst en toelichting van de geloofsbelijdenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, Utrecht 1929 en H. Boiten, 'Helder geluid klinkt ver. De Nederlandse Geloofsbelijdenis - van lokaal tot globaal', in: *De Bres - zijn leven*, 359-377.

³⁵ C. Augustijn, 'Brès, Guido de', in: *TRE* 8, 182. Hetzelfde geldt voor *La racine, source et fondement des Anabaptistes*. Zie ook G. van den Brink, *Als een schoon boec. Achtergrond, receptie en relevantie van artikel 2 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis*, Leiden 2007, 27, n. 65. Inmiddels is van beide geschriften wel een Nederlandse vertaling verschenen; zie Moehn, 'In de kaart gekeken', 296, n. 3.

³⁶ A. Kuiper, 'Ex ungue leonem', ofte *Dr. Doedes' methode van symbool-uitlegging op een enkel cardinaal punt getoetst*, Amsterdam 1882, 9: 'Wat toch deed Guido de Brès? Niets meer noch minder, dan een tamelijk dik boekje in de wereld zenden, dat van den aanbegin tot den einde uit niets hoegenaamd anders dan uit een aaneenrijging van citaten uit paters en concilien bestond. Dit boekje heet *Le Baston de la foye Chrétienne*, is gedrukt te Lyon in 1555, en voert, precies evenzoo als wij gedaan hebben, het bewijs uitsluitend met breede aanhalingen uit kerkvaders en oude schrijvers', (cursief in origineel). Zie ook A.J. Kunz, *Als een prachtig boek. Nederlandse Geloofsbelijdenis artikel 2 in de context van de vroegere reformatie theologie*, Zoetermeer 2013, 179, n. 34.

in de theologie en de vraag daarbij is hoe hij in zo'n korte periode kennis heeft kunnen nemen van de geschriften van ten minste 55 auteurs. Wat is de stand van het onderzoek tot nu toe? Eugénie Droz heeft een halve eeuw geleden reeds gewezen op het belang van de in 1527 gepubliceerde verzameling patristische citaten onder de titel *Unio dissentium* – een boek dat blijkens de ondertitel zeer nuttig is voor alle liefhebbers van de eenheid en de waarheid.³⁷ Boekdrukker Martin de Keyser bracht in hetzelfde jaar reeds een Franse vertaling op de markt. Over de ware identiteit van Hermannus Bodius, de auteur of samensteller van dit boek, tasten we nog in het duister.³⁸ Braekman meent dat De Bres (a) onmogelijk de boeken van alle auteurs heeft kunnen lezen, dat hij (b) waarschijnlijk *florilegia* geraadpleegd heeft en (c) dat hij allereerst van Franse vertalingen gebruik heeft gemaakt.³⁹ Anthony Lane heeft onderzoek gedaan naar de citaten in het hoofdstuk over de rechtvaardiging in een aantal zestiende-eeuwse *florilegia*. Hij wijst op de *Unio dissentium* en Calvijns *Institutie* als bronnen van *Le baston*. Daarnaast oppert hij de mogelijkheid dat een aantal citaten aan andere bronnen ontleend zijn.⁴⁰

Wat levert nu een nieuw, systematisch onderzoek naar de bronnen van *Le baston* op? Daarbij gaat het er niet alleen om de vindplaats van de citaten bij de verschillende kerkvaders in kaart te brengen, maar ook om te proberen het spoor te vinden naar contemporaine boeken in het Frans waarover De Bres heeft kunnen beschikken.

Allereerst hebben we de vermoedens die in ouder onderzoek zijn uitgesproken, kunnen bevestigen. De verzameling citaten van Badius blijkt inderdaad de belangrijkste bron van De Bres te zijn geweest. Van de 455 citaten die het boek telt in zijn definitieve omvang, hebben we er niet minder dan 137 kunnen herleiden tot Badius, wat neerkomt op 30 procent van de citaten. Anders geformuleerd: voor bijna een derde van de citaten heeft hij slechts één boek geraadpleegd.

Ons onderzoek heeft aan het licht gebracht dat De Bres naast het boek van Badius geen andere *florilegia* op een systematische manier heeft geraadpleegd en verwerkt voor zijn eigen boek. Daarentegen hebben we wel een veel duidelijker beeld gekregen van de boeken die hij gelezen heeft. Van ruim 300 citaten (= 68 procent) hebben we kunnen achterhalen bij welke contemporaine auteur De Bres het citaat gevonden heeft. De nauwkeurigheid waarmee De Bres zijn bronnen citeert, heeft in ons voordeel gewerkt. Voorgaande generaties onderzoekers konden niet beschikken over de tools die ons nu ter beschikking staan. Door het grootschalige

³⁷ E. Droz, 'Christofle Plantin, imprimeur de Guy de Brès, 1555', *Het Boek* 3e reeks. Ser. 37 (Den Haag 1965-66), 58: 'De toute évidence, l'auteur emprunta la plupart de ces textes à un livre en langue vulgaire [...] Ce ne sont pas les *Loci communes* de Melanchthon, mais très probablement l'*Unio dissentium* de Hermanus Badius.'

³⁸ J. Trapman, 'Le rôle des "sacramentaires" des origines de la réforme jusqu'en 1530 aux Pays-Bas', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 63 (1983), 17-18, met verwijzing naar oudere literatuur.

³⁹ E.M. Braekman, *Guy de Brès. Un réformateur en Belgique et dans le Nord de la France (1522-1567)* [Publication extraordinaire du Cercle Archéologique de Mons, nouvelle série 3], Mons 2014, 185.

⁴⁰ Lane, 'Justification', 82: 'A more exhaustive search might succeed in tracing more of them to these two works and some of them may well be drawn from other sources.'

digitaliseringsproject van Google en de mogelijkheid om ook in oude drukken te zoeken met behulp van Google Books, hebben we nu voor het eerst zicht gekregen op zijn boekenbezit.⁴¹ Wat voorheen de spreekwoordelijke ‘speld in de hooiberg’ was, is nu in een fractie van een seconde terug te vinden. Ter geruststelling: het ambachtelijk spuurwerk in bibliotheken blijft ook nodig. In het hoofdstuk over de heilige Schrift citeert De Bres uitvoerig keizer Justinianus, Novelle 146 over de Hebreeën – een citaat dat zonder veel moeite is terug te vinden.⁴² Lastiger te beantwoorden is de vraag welke Franse tekst hij geraadpleegd heeft. In de marge van de *BF55* heeft de Bres ons op het spoor gezet: ‘Ceste constitution est au corps du droit imprimé à Paris à l’Enseigne du Soleil d’or fo. 289.’⁴³ Het bibliografisch onderzoek heeft tot nu toe niet het gewenste resultaat gehad en we blijven nog zoeken naar de bewuste editie uit de drukkerij met het embleem van de gouden zon, om Guido de Bres zo dicht mogelijk op de huid te komen.

Wat springt in het oog wanneer we na ruim vier eeuwen voor het eerst zicht krijgen op de boeken die De Bres ofwel in eigen bezit heeft gehad, ofwel heeft kunnen raadplegen om citaten over te nemen?

- Bodius’ *Unio dissidentium* in Franse vertaling was reeds in beeld gekomen. Dit boek is door De Bres geplunderd.

- Dat hij Calvijns *Institutie* gelezen en verwerkt heeft, ligt in de lijn van de verwachting.

- Dat De Bres *Le vray bouclier* van de hand van zijn medestander Causse in handen gehad en gebruikt heeft, heb ik zojuist vanuit de teksten aangetoond.

- Daarnaast zijn we niet minder dan zestien andere boeken op het spoor gekomen, waar De Bres meer of minder intensief gebruik van heeft gemaakt. We beginnen met Heinrich Bullinger, *La source d’erreur* – de bron van de dwalingen, beschikbaar gekomen in 1549. Een boek dat goed is voor 24 citaten, waarvan 14 in het hoofdstuk over het avondmaal. In 1552 verschijnt de Franse vertaling van Bullingers *De volmaaktheid van de christenen*. Dit boekje eindigt met een ‘samenvatting van de ware christelijke leer, ontleend aan de eerste preek van Bernhard over de aankondiging aan de gelukzalige maagd Maria.’⁴⁴ De ruim zes pagina’s in gedrukte vorm heeft De Bres vrijwel geheel overgenomen in het hoofdstuk over de oorzaken van onze

⁴¹ De werkwijze heb ik beschreven in ‘In de kaart gekeken’; het digitaliseren en doorzoekbaar maken van de oude drukken van met name de Österreichische Nationalbibliothek is van grote betekenis geweest voor ons onderzoek naar De Bres’ bronnen.

⁴² Justinian, *Novella 146*, in: *The Jews in Roman Imperial Legislation*, A. Linder (ed.), Detroit (MI) 1987, 405-407.5-31, 44-60, 70-97 (Greek text with English translation). Zie ook E.L. Gallagher, *Hebrew Scripture: Hebrew Scripture in Patristic Biblical Theory. Canon, Language, Text* [Supplements to *Vigiliae Christianae* 114], Leiden, Boston 2012, 169 en W.F. Smelik, ‘Justinian’s Novella 146 and Contemporary Judaism’, te raadplegen op internet: <http://www.academia.edu/612604/Justinians_Novella_146_and_Contemporary_Judaism>. *FB* 31503-31519.

⁴³ *BF55*, f. 176^r.

⁴⁴ *La perfection des Chrestiens*, 116: ‘Sommaire de la vraye doctrine Chrestienne extraicte du premier sermon de S. Barnard sur l’annonciation de la bien-heureuse vierge Marie’. Bernard van Clairvaux, *In annuntiatione Dominica*, Sermon. I.1, Sancti Bernardi Opera V, 13-15.

rechtvaardiging.⁴⁵ Ik noem de jaartallen om te laten zien dat De Bres direct toegang heeft gehad tot nieuwe boeken en op de hoogte was van wat er op de markt kwam.

- Een verrassing vormde het anonieme traktaat *Exhortation à la lecture*. De ondertitel deed wel vermoeden dat dit boekje zeker de aandacht van De Bres moet hebben getrokken: 'avec suffisante probation des Docteurs de l'Eglise' – met overtuigende instemming van de leraars van de kerk.⁴⁶ Maar zou hij het ook daadwerkelijk gelezen hebben? Het antwoord luidt: Ja. De zeer lange citaten uit preken van Johannes Chrysostomus die te vinden zijn in het hoofdstuk over de heilige Schrift, heeft De Bres hier gevonden en integraal overgenomen.

- We hebben kort gesproken over De Bres' verblijf in Engeland. Het ligt in de lijn van de verwachting dat hij zich gevoegd heeft bij de Franssprekende vluchtelingengemeente en dat hij deelgenomen heeft aan de zogenaamde 'profetie', die wekelijks op dinsdag werd gehouden.⁴⁷ Ons onderzoek heeft aan het licht gebracht dat De Bres in zijn hoofdstuk over het avondmaal voor niet minder dan acht citaten gebruik gemaakt heeft van de Franse vertaling van Thomas Cranmer, *A defence of the true and catholike doctrine of the sacrament of the body and blood of Christ* (1552).⁴⁸ Cranmer beschikte over een goed voorziene bibliotheek. Hij heeft zich intensief beziggehouden met de bestudering van de kerkvaders en zijn aantekeningen door zijn secretarissen laten vastleggen.⁴⁹ We sluiten niet uit dat niemand minder dan Thomas Cranmer De Bres tijdens zijn verblijf in Londen overtuigd heeft van het belang om de kerkvaders te bestuderen.

- Een andere, geheel onvermoede bron, die de Bres blijkt te hebben gebruikt is de zogenaamde Württembergse Confessie – de *Confessio Wirtembergica*. Deze belijdenis was opgesteld door Johannes Brenz en bedoeld als protestantse bijdrage aan het Concilie van Trente. In deze geloofsbelijdenis worden de kerkvaders frequent geciteerd. Een theologische delegatie met Brenz aan het hoofd, heeft de reis naar Trente ondernomen. Zij hebben de belijdenis wel kunnen overhandigen, maar het

⁴⁵ BF65/2, 262-265, *Het wapen*, 176-177.

⁴⁶ Bibliografische gegevens in de bijlage. Zie ook E.A. de Boer, 'The Articles on Scripture in the Confessio Belgica and in *Le baston de la foy chrestienne*', in: *The Belgic Confession at 450. Papers read at the international symposium held in Brussels at the occasion of the 450th anniversary of the Confessio Belgica* [Analecta Bruxellensia 15], P.J. Tomson (ed.), Brussel 2012, 105-122; dit artikel verscheen voordat de relatie tussen *Le baston* en de *Exhortation à la lecture* was ontdekt.

⁴⁷ De Boer, 'Patristic Anthology', 79-82 en F.A. van Lieburg, *De reformatorische profetie in de Nederlandse traditie* [Reformatorische stemmen 2001/1], Apeldoorn 2001, 15: 'Tal van jongemannen hebben onder A Lasco in Londen een praktische theologische vorming ontvangen die zij naderhand als dienaren des Woords in kruisgemeenten vruchtbaar hebben gemaakt. Tot hen behoorden waarschijnlijk ook Guido de Brès en Petrus Datheen.'

⁴⁸ FB 14742. D.G. Selwyn, 'Thomas Cranmer's Writings: A Bibliographical Survey', in: *Thomas Cranmer. Churchman and Scholar*, P. Ayris, D. Selwyn (eds.), Woodbridge 1993, 284 vermeldt 1557 als jaar waarin de vertaling van François Philippe op de markt kwam.

⁴⁹ D.G. Selwyn, 'Cranmer's Library: Its Potential for Reformation Studies', in: *Thomas Cranmer. Churchman and Scholar*, 42: 'Cranmer's library was famous in its own day for its size and range.' Zie ook D.G. Selwyn, P. Ayris, 'Appendix III. Cranmer's Commonplace Books', in: o.c., 312-315.

concilie heeft de Württembergse theologen in 1552 niet gehoord.⁵⁰ Blijkbaar heeft De Bres met een zekere onbevangenheid uit deze confessie van Brenz kunnen citeren. Nog geen decennium later is Brenz' opvatting over alomtegenwoordigheid van het lichaam van Christus niet alleen door gereformeerde theologen, maar ook door Melanchthon fel bestreden.⁵¹

De *Confessio Virtembergica* ben ik op het spoor gekomen omdat De Bres bij een van zijn citaten er geen rekening mee gehouden heeft dat hij citaat en commentaar op het citaat niet van elkaar heeft onderscheiden. In eigentijdse termen zouden we spreken over een hacker die één keer slordig omgaat met zijn IP-adres. In het hoofdstuk over de rechtvaardiging citeert hij paus Sixtus I:

Sixtus, paus te Rome, zegt in het eerste deel van de Concilies in zijn brief: 'Wie twijfelt in het geloof is ongelovig.' Hierom achten wij hen die ons gebieden te twifelen aan Gods gunst jegens ons, niet alleen tegenstanders van de leer van de ware katholieke kerk, maar ook slechte raadgevers voor de zaligheid van de kerk.⁵²

Het eerste deel van de Concilies is deel 1 van de *Concilia omnia* van Petrus Crabbe – een zestiende-eeuws standaardwerk. Sixtus I heeft echter alleen geschreven: 'wie twijfelt in het geloof is ongelovig'.⁵³ Wat volgt blijkt de conclusie van Brenz te zijn in de *Confessio Virtembergica*. Ziedaar hoe Guido zijn kaarten op tafel heeft gelegd door citaat en commentaar aaneen te smeden!

- In het hoofdstuk over het huwelijk heeft De Bres het ons gemakkelijk gemaakt, omdat hij expliciet auteur en titel van het geraadpleegde boek vermeldt: 'Jean Lemaire de Belges zegt in zijn boek *De la difference des schismes et des conciles de l'eglise* dat hij in de bibliotheek van de abdij van Aisnay in Lyon een oud boek heeft gevonden, waarin staat dat in Frankrijk ten tijde van paus Formosus en van koning Lodewijk II de priesters gehuwd waren.'⁵⁴ Het betreft een werk van de historiograaf Jean Lemaire de Belges, dat vele malen herdrukt is.
- Ten slotte de theoloog van wie negen boeken, uitgegeven tussen 1548 en 1554, door De Bres zijn gelezen en gebruikt: Pierre Viret. In deze boeken heeft De Bres 53 citaten gevonden die hij kon gebruiken voor zijn eigen boek. Wie naast het hoofdstuk over het vasten *Over de opdracht en de noodzaak voor de mensen om in het Woord te zoeken naar Gods wil [Du devoir et du besoing]* legt, moet vaststellen dat De Bres niet

⁵⁰ Zie de uitvoerige inleiding van E. Bizer (ed.), *Confessio Virtembergica. Das württembergische Bekenntnis von 1551* [Sonderheft der Blätter für württembergische Kirchengeschichte 7], Stuttgart 1952, 9-63.

⁵¹ Zie K. Zwanepol, 'Melanchthon in het spoor van de Lutherse traditie? Avondmaalsleer en christologie als testcase', in: F. van der Pol (red.), *Philippus Melanchthon. Bruggenbouwer*, Utrecht 2011, 213-231.

⁵² BF65/2, 257-258, *Het wapen*, 173; zie ook Moehn, 'In de kaart gekeken', 304-305.

⁵³ P. Crabbe, *Concilia omnia, tam generalia quam particularia* [...], Keulen 1538, vol. 1, f. 42^r: 'Nam fides, omnes actus hominis precedere debet, quia dubius in fide infidelis est' (P. Hinschius, *Decretales Pseudo-Isidorianae et Capitula Angilramni*, Leipzig 1863, 107).

⁵⁴ BF55, f. 131v, BF65/2, 415, *Het wapen*, 263 (zie voor het tweede citaat BF65/2, 418-419). Zie verder De Boer, 'Patristic Anthology', 96.

minder dan vier citaten op rij aan dit boek ontleend heeft.⁵⁵ Tijdens het schrijven van het hoofdstuk over het vagevuur heeft hij *De taak ten opzichte van de gestorvenen* [*L'office des mortz*], de *Christelijke disputaties* [*Disputations chrestiennes*] en *De zalige rust van het vagevuur* [*Le requiescant in pace de purgatoire*] onder handbereik gehad. Ik heb het sterke vermoeden dat een aantal citaten waar we nu de bron nog niet van weten, in de toekomst ook tot Viret herleid kunnen worden.⁵⁶

Kijken we naar de citaten die De Bres gevonden heeft bij Virets goede vriend en naaste collega Johannes Calvijn, dan komen we bij hem eveneens uit op 53 citaten uit de *Institutie* – inclusief de brief aan koning Frans I. Hier ligt een nieuw onderzoeksveld: Op welke wijze heeft Viret invloed uitgeoefend op De Bres en hoe lopen de lijnen van Viret via De Bres naar de Nederlanden? Tevergeefs zoeken we in de grote bibliografie van Troilo en in een zeer recente congressbundel over Viret naar de naam van Guido de Bres, terwijl Viret zo'n favoriete auteur voor hem is geweest.⁵⁷

De avondmaalsleer in *Le Baston* en de *Confession de la foy*

De eerste uitgave van 1555 opent met het hoofdstuk dat gewijd is aan het avondmaal. Naast de bijbelteksten – vooral afkomstig uit de Evangelieën, de eerste brief aan Korinthe en de brief aan de Hebreëen – telt dit hoofdstuk 63 citaten van kerkvaders.⁵⁸ Bij de eerste bewerking van 1558 heeft De Bres het hoofdstuk over het avondmaal naar achteren verplaatst en zijn uiteindelijke plaats gegeven tussen de hoofdstukken over de oorbiecht en de heilige Schrift. Slechts een kort citaat uit de brief van Augustinus aan Marcellinus heeft hij nieuw toegevoegd – een citaat dat hij bij Calvijn gevonden heeft.⁵⁹ Daar staan vijf citaten tegenover die De Bres bij de eerste bewerking van zijn boek verwijderd heeft. We kunnen dus vaststellen dat De Bres zo goed als alle bronnen had verzameld toen hij de eerste versie van zijn boek samenstelde.

⁵⁵ BF65/2, 439 en P. Viret, *Du devoir et du besoing*, 138.

⁵⁶ Met behulp van de Universal Short Title Catalogue zijn de volgende werken van Viret geselecteerd (verschenen in de periode 1545-1555) die we nog niet onderzocht hebben: *De la communication des fideles qui cognoissent la verité de l'evangile* (1547), *Exposition familiere sur les dix commandements de la loy* [1549], *Le monde à l'empire* (1550), *Exposition familiere faicte par dialogues sur le symbole des apostres* (1552), *Metamorphose chrestienne* (1552), en *La necromance papale faicte par dialogues en maniere de devis* (1553); <<http://ustc.ac.uk/index.php>>.

⁵⁷ D.-A. Troilo, *L'œuvre de Pierre Viret* en K. Crousaz, D. Solfaroli Camillocci (eds.), *Pierre Viret et la diffusion de la Réforme. Pensée, action, contextes religieux* [Histoire moderne], Lausanne 2014. Zie ook H.G.L. Peels, 'Instruction Chrétienne – een opmerkelijk kerkhistorisch project', *Theologia Reformata* 47 (2003), 273-275 en E.A. de Boer, 'Verspreid en verstrooid'. *Eccelesiologie van de diaspora en de reformatie van de Lage Landen*, Kampen 2016, 17.

⁵⁸ Zevenentwintig citaten uit het hoofdstuk over het avondmaal zijn ook opgenomen in de postuum verschenen *Procedures tenues à l'endroit de ceux de la religion du Pais Bas* (zie boven, n. 12). De verhouding tussen *Le baston* en de *Procedures tenues* dient nog onderzocht te worden.

⁵⁹ BF58/2, 326 (BF65/2, 362), *Het wapen*, 234. Augustinus, Epist. 138.7 ad Marcellinum, CCSL 31B, 278.97-99; ook geciteerd in Calvijn, *Institutie* IV.14.2 (Benoît, IV, 290).

Het hoofdstuk over het avondmaal in de eerste editie beantwoordt geheel aan de typering die Kuyper gegeven heeft – ‘Een aaneenrijging van citaten uit paters en concilien’. De tekst bevat een gering aantal tussenkopjes:

- [1. f. 6^r] ‘op welke wijze de oude leraren van de kerk de woorden ‘dit is mijn lichaam’ verstaan hebben.
- [2. f. 6^v] *Hoc est corpus meum* moet significantief verstaan worden.
- [3. f. 13^r] Hoe onze Here Jezus Christus naar zijn menselijke natuur slechts op een plaats kan zijn.
- [4. f. 15^r] Dat men de leken de wijn van het avondmaal niet mag onthouden.
- [5. f. 15^v] Dat men het brood van het avondmaal niet mag bewaren, noch hier en daar heen mag dragen.
- [6. f. 19^r] Dat er slechts twee sacramenten in de kerk van Jezus Christus zijn.
- [7. f. 20^v] Hoe het woord ‘sacrament’ verstaan moet worden.

In 1558 vindt er een grondige herschikking van de citaten plaats. De Bres werkt nu ook consequent met tussenkopjes waaronder de citaten geordend worden. Hiermee reikt hij zijn geloofsgenoten een instrument aan om zich voor te bereiden op een religiegesprek.

- [1.] Het heilig avondmaal is ingesteld door Jezus Christus (alleen bijbelteksten).
- [2.] In het heilig avondmaal hebben wij gemeenschap aan het lichaam en bloed van onze Here Jezus Christus en zijn wij in Hem geënt (alleen bijbeltekst).
- [3.] De vaderen in de woestijn hadden door te eten van het manna en te drinken van het water uit de steenrots gemeenschap aan het lichaam en bloed van Jezus Christus (alleen bijbeltekst).
- [4.] In het heilig avondmaal geeft Jezus Christus zijn lichaam en zijn bloed als een geestelijke spijs en als voedsel voor onze zielen en niet voor onze lichamen (4 citaten van Augustinus).
- [5.] Het woord ‘eten’ moet opgevat worden als ‘geloven’, hoewel het vlees eten en het bloed drinken uitwerkingen en vruchten van het geloof zijn (2 citaten uit Johannes, gevolgd door 2 citaten van Augustinus).
- [6.] De sacramenten van brood en wijn zijn stoffelijke zaken, die onderscheiden zijn van het lichaam en bloed van Christus evenals de werkelijkheid onderscheiden is van het symbool. (commentaar van De Bres, waarin hij de *manducatio infidelium* ontkent).
- [7.] De sacramenten van brood en wijn zijn zichtbare tekens, die het lichaam en bloed van Christus voorstellen (langste paragraaf – bevat bijbelteksten en citaten).
- [8.] Het sacrament kan geen sacrament zijn zonder het Woord van God, dat wil zeggen, de doop en het avondmaal kunnen niet worden bediend zonder de prediking van Gods Woord (polemie: les enchanteurs).
- [9.] Onze Here Jezus Christus kan naar Zijn mensheid slechts op één plaats zijn (bijbelteksten en citaten).
- [10.] De leken behoren deel te nemen aan beide gestalten, te weten het brood en de drinkbeker (bijbeltekst en 3 citaten).
- [11.] Men moet het brood van het avondmaal niet bewaren, noch het hier en daar heenbrengen (2 citaten).
- [12.] In het avondmaal vieren wij de gedachtenis aan de dood van Christus. Dit hebben de kerkleraren het loffer genoemd (citaten en bijbeltekst).

- [13.] Welke offers God van ons vraagt (bijbelteksten, citaat en eigen commentaar).
 [14.] De offers van de wet kunnen de zonden niet wegnemen, hoewel ze door God bevolen zijn (alleen bijbelteksten).
 [15.] Christus heeft ons geheiligd door zijn offer dat Hij eenmaal heeft gebracht (4 citaten uit de brief aan de Hebreëen).
 [16.] Er zijn slechts twee sacramenten aan de kerk van Jezus Christus gegeven (3 citaten van Augustinus).
 [17.] Welke betekenis het woord 'sacrament' heeft (eigen tekst van De Bres en 1 citaat).

De Bres beroept zich op ruim twintig auteurs, waarbij Augustinus met 26 citaten eenzaam bovenaan staat, op afstand gevolgd door Johannes Chrysostomus met zeven citaten en Ambrosius / Ambrosiaster met zes citaten. De meeste citaten heeft hij gevonden bij Bullinger, Bodius en Calvijn en we hebben er reeds op gewezen dat hij in dit hoofdstuk ook acht citaten aangetroffen heeft bij Thomas Cranmer.

Ik kom terug bij het boekje dat 455 jaar geleden over de muur is geworpen. Kunnen we in artikel 35 over het heilig avondmaal passages aanwijzen die te herleiden zijn tot *Le baston*? Allereerst moeten we constateren dat artikel 35 niet in het rijtje artikelen voorkomt, waarin de auteur verwijst naar de vroege kerk.⁶⁰ Een aantal kopjes laten zich evenwel verbinden met passages in de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Artikel 35 begint met: 'Wij geloven en belijden dat onze Zaligmaker Jezus Christus het sacrament van het heilig avondmaal verordend en ingesteld heeft om te voeden en te onderhouden degenen, die Hij reeds deed wedergeboren worden en in zijn huisgezin, dat is zijn kerk, ingelijfd heeft.'⁶¹ *Le baston* zette hier ook mee in: 'Het heilig avondmaal is ingesteld door Jezus Christus'. Even verder benadrukt De Bres dat het *geestelijk* leven van de gelovigen gevoed wordt. In paragraaf 4 heeft hij vier citaten van Augustinus aangevoerd: 'In het heilig avondmaal geeft Jezus Christus zijn lichaam en zijn bloed als een geestelijke spijs en als voedsel voor onze zielen en niet voor onze lichamen'.

In zijn geloofsbelijdenis gaat De Bres ook in op de vraag wat de ongelovigen die toch deelnemen aan het avondmaal, eten:

Voorts, hoewel de sacramenten met de zaken waarvan zij een teken zijn, zijn samengevoegd, worden toch niet beide door allen ontvangen. De goddeloze ontvangt wel het sacrament tot zijn oordeel, maar ontvangt niet de waarheid van het sacrament, evenals Judas en Simon de tovenaars beiden wel het sacrament ontvingen, maar niet Christus, van wie het een teken was. Hij wordt alleen aan de gelovigen meegegeed.⁶²

⁶⁰ Gootjes, *Belgic Confession*, 74-75: 'The Belgic Confession [...] refers to council decisions in article 9 and to ancient heresies in articles 9, 12 and 15, but names of church fathers are never mentioned in the text, and their works are not referenced in the margin.'

⁶¹ We gebruiken K. Zwanepol, C.H. van Campenhout (red.), *Belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland*, Heerenveen 2009, 188-189.

⁶² Zie ook de commentaar van L.P. Wandel, *The Eucharist in the Reformation. Incarnation and Liturgy*, Cambridge 2006, 197: 'Unlike the other Reformed Confessions, *The Belgic Confession* approaches the Supper through the lens of the division between the elect and the damned.'

Het eten van de ongelovigen – de *manducatio infidelium* – moet als uiterste consequentie aanvaard worden van de lichamelijke aanwezigheid van Christus in het avondmaal. De Bres verwoordt hier een gereformeerd standpunt tegenover de volgelingen van Luther.⁶³ In *Le baston*, paragraaf 6, brengt hij vooral citaten van Augustinus onder de aandacht. In een daarvan horen we ook de naam van Judas: 'Er is een verschil tussen het sacrament en de kracht ervan. Hoe komt het dat verscheidenen naar het altaar komen en dat wat zij ontvangen tot hun veroordeling nemen? Want het stukje brood dat onze Here aan Judas gaf, was voor hem vergif. Niet omdat het brood slecht was, maar omdat de man die slecht was, het verkeerd nam.'⁶⁴ Hij sluit de paragraaf 6 met een eigen conclusie: 'Het blijkt nu dat de bozen in het avondmaal deel hebben aan het brood en de wijn, maar niet aan het vlees en bloed van de Here. En dat de sacramenten, het brood en de wijn, verschillen van hetgeen ze betekenen, namelijk vlees en bloed.'

Deze kleine leesoefening van artikel 35 laat zien dat een nauwkeurige vergelijking en analyse van alle geschriften van Guido de Bres – te beginnen met *Le baston* – noodzakelijk en lonend is om zijn theologie in kaart te kunnen brengen.⁶⁵

Uitzicht

Mijn rede maakte duidelijk dat het onderzoek naar *Le baston* noodzakelijk is om het theologische profiel van de auteur van de Nederlandse Geloofsbelijdenis in beeld te krijgen. 'Zeg me welke boeken je gelezen hebt, en ik zal zeggen wie je bent.' Voordat we deze oneliner op Guido de Bres durven toe te passen, zal nog het nodige onderzoek verricht moeten worden. Ik verheug me erop de goede samenwerking met dr. Erik de Boer voort te kunnen zetten. In 2013 noemden we 2017 als jaar waarin we *Le baston* op het internet zouden willen publiceren. Toen waren het jaren, nu zijn we er nog 60 dagen van verwijderd. Vervolgens vraagt de database met door De Bres geselecteerde citaten van kerkvaders om verwerking en interpretatie. Nu verreweg de meeste citaten herleid zijn tot hun bron, rijst de vraag hoe het citaat functioneert in

That division then leads to the next, between the "two lives" of the elect, physical and spiritual, temporal and heavenly.'

⁶³ Zie W.F. Dankbaar, *De sacramentsleer van Calvijn*, Amsterdam 1941, 195-199 en Calvijn, *Institutie* IV.17.34 (Benoît IV, 425-428).

⁶⁴ BF65/2, 336, *Het wapen*, 219. Augustinus, *Tract. Ev. Joh.* XXVI.11, CCL 36, 265.18-25 (Calvijn, *Institutie* IV.14.15; Benoît IV, 303). Ik noem hier ook het curieuze citaat uit Hilarius, dat De Bres gevonden heeft bij Viret, *Vertu et usage*, 340, maar dat tot nu toe niet herleid kon worden tot Hilarius of een andere kerkvader: 'Saint Hilaire au livre 8 de la Trinité: Le pain qui est descendu du ciel, n'est receu sinon de celuy qui a le Seigneur, et qui est vray membre d'iceluy.'

⁶⁵ Zie ook G. van den Brink, *Als een schoon boec*, 27, n. 65. Het onderzoek naar De Bres' theologie kan voortbouwen op W. Verboom, *Kostbaar belijden. De theologie van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, met preekschetsen*, Zoetermeer 1999. Zie m.b.t. art. 2 A.J. Kunz, *Als een prachtig boek*, 177-192 en m.b.t. art. 36 K. van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiek? Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de spanning tussen overheid en religie. Een systematisch-historische interpretatie van een 'omstreden' geloofsartikel*, Heerenveen 1999, 126-129.

zijn oorspronkelijke context. Heeft De Bres of de auteur bij wie hij een citaat gevonden heeft, recht gedaan aan de desbetreffende kerkvader?⁶⁶ Spannend wordt het wanneer zowel van katholieke als van protestantse zijde teruggegrepen wordt op een zelfde passage uit het werk van een kerkvader en hetzelfde citaat voor twee verschillende theologische posities geclaimd wordt. Hoe hebben zij de tekst gelezen en hoe zouden wij vandaag de tekst lezen en interpreteren?

Ik zie er naar uit op mijn plaats binnen de PThU betrokken te zijn bij het onderwijs en mee te werken aan het ontsluiten van de bronnen, opdat niet in vergetelheid raakt hoe degenen die aan de wieg stonden van de protestantse kerk hier te lande, getheologiseerd hebben en hun inzichten vertaald hebben naar gemeenteleden. Bij Guido de Bres ontdek ik steeds weer hoe academie en gemeente op een vruchtbare wijze op elkaar betrokken blijven – valorisatie *avant la lettre*.⁶⁷ Zo mogen we theologiseren, terwijl we staan op de schouders van hen die voor ons het geloof doordacht en beleden hebben.

⁶⁶ Richtingwijzend voor verder onderzoek is D. Marrs, 'Real Presence, Spiritual Presence: Assessing Thomas Cranmer's Appropriation of St. Ambrose's Eucharistic Doctrine', *Anglican Theological Review* 97/1 (2015), 53-74 <www.anglicantheologicalreview.org/static/pdf/articles/marrs.pdf> en K.J. Walsh, 'Cranmer and the Fathers, especially in the *Defence*', *Journal of Religious History* 11 (1980), 227-247. Zie voor Viret Chr. Elwood, *The Body Broken. The Calvinist Doctrine of the Eucharist and the Symbolization of Power in Sixteenth-Century France*, New York, Oxford 1999, 92-99; 'Pierre Viret's Polemical Writings of the Mass and Christ's Super' en L.P. Wandel, 'Pierre Viret on the Eucharist', in: K. Crousaz, D. Solfaroli Camillocci (eds.), *Pierre Viret et la diffusion de la Réforme*, Lausanne 2014, 43-57. Zie voor de bredere context H. Parish e.a. (eds.), *The Search for Authority in Reformation Europe* [St Andrews Studies in Reformation History], Farnham 2014.

⁶⁷ De typering van *Le baston* door Lane vat ik op als een compliment: 'The Baston de la foy is a work of popularisation rather than originality', Lane, 'Justification', 82.

Dankwoord

Aan het eind gekomen van mijn oratie, wil ik graag een dankwoord richten tot enkele personen en instanties.

Ik richt mij allereerst tot het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond. Het was voor mij een aparte gewaarwording om ruim een jaar geleden een sollicitatiebrief te richten aan het bestuur waar ik toen zelf deel van uitmaakte. Slechts korte tijd heb ik deelgenomen aan uw vergaderingen en bewaar daaraan goede herinneringen. Ik dank u voor het geschonken vertrouwen en hoop uw verwachtingen en die van het curatorium van deze leerstoel niet te beschamen.

Hooggeleerde Balke, het is voor mij een grote vreugde dat u er bij kunt zijn. Als student kwam ik in 1988 met u in contact en hebt u mij als een zeer bekwame gids wegwijds gemaakt in het Calvinonderzoek en het ontsluiten van de bronteksten van de Reformatie. Na de publicatie van Calvijns preken over Handelingen achtte u de tijd rijp om naast het predikantswerk met Guido de Bres aan de slag te gaan, schoof mij een doos microfiches toe en hebt met enthousiasme en warme belangstelling dit project tot nu toe gevolgd.

Beste Gijsbert ik beschouw het als een bijzonder voorrecht en tegelijkertijd geen sinecure na jou de bijzondere leerstoel Geschiedenis Gereformeerd Protestantisme te mogen bekleden. Lang geleden kwamen we elkaar al tegen. In Utrecht begon ik een jaar na jou de studie en we hebben samen in het bestuur van Voetius gezeten. Ik hoop nog veel van je te mogen leren.

Beste collega's en medewerkers van de PThU, heel veel dank voor de wijze waarop jullie mij vanaf 1 januari wegwijds maken in de wereld van het onderwijs. Nu pas begint me duidelijk te worden hoeveel er veranderd is aan de academie in die vijftienving jaar waarin ik de kerk als predikant gediend heb. Ik zie uit naar een goede voortzetting van de contacten en samenwerking.

Dames en heren studenten, het was een mooie ervaring om in periode vier met de Heidelbergse Catechismus aan het werk te gaan. Ik heb me verheugd over jullie betrokkenheid. Ook in de toekomst hoop ik met jullie de bronnen van het gereformeerd protestantisme te bestuderen en te onderzoeken wat de zeggingskracht van deze teksten in het heden is.

Een woord van dank richting Hervormde Wijkgemeente Centrum en de Protestantse gemeente Hilversum. Na vijf jaar in uw midden gewoond en gewerkt te hebben, verscheen er een advertentie in *De Waarheidsvriend* die niet aan uw aandacht ontsnapte. Mijn sollicitatie kwam niet als een donderslag bij heldere hemel. Dank voor de positieve wijze waarop u vanaf het begin hebt meegedacht en gezocht hebt naar een weg om zowel aan Hilversum verbonden te blijven, alsook dit werk te kunnen doen.

Ik ben dankbaar dat mijn ouders deze dag mee kunnen maken en dat familieleden en vrienden naar deze plaats gekomen zijn. Het doet ons goed jullie hier te zien. En daarmee kom ik ten slotte bij jou, Henny, en onze kinderen Hugo, Laurens en Maurits met Merel en Sanne. Jullie leven met een man en vader bij wie boeken, een potlood en een liniaal zelden ver weg zijn. Mijn dank voor het geduld dat jullie met mij hebben, laat zich niet in woorden uitdrukken.

Ik eindig met enkele woorden uit een bewaard gebleven gebed van Guido de Bres:
'O Here, alles wat wij tenslotte verlangen, is dat wij Uw heilig Woord mogen bezitten
en dat wij naar dat Woord zullen mogen leven.'

Ik heb gezegd.

Afkortingen

- Bakhuizen van den Brink: *De Nederlandse belijdenisgeschriften in authentieke teksten met inleiding en tekstvergelijkingen*, J.N. Bakhuizen van den Brink (ed.), Amsterdam 1976².
- Barnaud, Viret: J. Barnaud, *Pierre Viret. Sa vie et son œuvre (1511-1571)*, Saint-Amans (Tarn) 1911.
- Benoît: J. Calvin, *Institution de la religion chrestienne* [Bibliothèque des textes philosophiques], J.-D. Benoît (ed.), 5 vols., Paris 1957-1963.
- De Boer, 'Patristic Anthology': E.A. de Boer, 'Guy de Brès's »Le baston de la foy chrestienne«. From Personal Notebook to Patristic Anthology (1555-1565)', *Zwingliana* 40 (2013), 73-99.
- De Bres – zijn leven*: E.M. Braekman, E.A. de Boer (red.), *Guido de Bres. Zijn leven, zijn belijden*, Utrecht 2011.
- Confessies: Confessies. Gereformeerde geloofsverantwoording in zestiende-eeuws Europa*, M. te Velde (red.), Heerenveen 2009.
- FB: French Vernacular Books. Books Published in the French Language before 1601*, A. Pettegree, M. Walsby, A. Wilkinson (eds.), Leiden, Boston 2007.
- Gootjes, *Belgic Confession*: N.H. Gootjes, *The Belgic Confession. Its History and Sources* [Texts and Studies in Reformation and Post-Reformation Thought], Grand Rapids 2007.
- Het wapen*: Guido de Brès, *Het wapen van het christelijk geloof*, vertaald door E.W. Karels-Boonzaaijer en A. Schimmel-Boonzaaijer, Barneveld 2009.
- Higman, *Piety*: F.M. Higman, *Piety and the People. Religious Printing in French, 1511-1551* [St Andrews Studies in Reformation History], Aldershot 1996.
- Lane, 'Justification': A.N.S. Lane, 'Justification in Sixteenth-Century Patristic Anthologies', in: L. Grane, A. Schindler, M. Wriedt (eds.), *Auctoritas patrum. Contributions on the Reception of the Church Fathers in the 15th and 16th Century* [Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte, Beiheft 37], Mainz 1993, 69-95.
- Moehn, 'In de kaart gekeken': W.H.Th. Moehn, 'Guido de Bres in de kaart gekeken. De bronnen van *Le baston de la foy chrestienne* als bouwstenen voor de reconstructie van zijn theologische bibliotheek', in: *Godsvrucht in geschiedenis. Bundel ter gelegenheid van het afscheid van prof.dr. F. van der Pol als hoogleraar aan de Theologische Universiteit Kampen*, E.A. de Boer, H.J. Boiten (red.), Heerenveen 2015, 296-309.
- Troilo: D.-A. Troilo, *L'œuvre de Pierre Viret. L'activité littéraire du réformateur mise en lumière* [Collection Viretiana 2], Lausanne 2012.

Bijlage

Bibliografische gegevens van werken die door De Bres geraadpleegd zijn voor *Le baston*.

H. Bodius, *La première partie de l'Union de plusieurs passages de l'Escriture sainte: Extraite des Docteurs authentiques de l'Eglise chrestienne: Par venerable docteur Herman Bodium: nouvellement reveue, et si bien corrigée ès fautes de la premiere translation, que ceste-cy semblera toute nouvelle*, [Genève] 1551.

Higman, *Piety*, B 216 (cf. B 209-215).

<<http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-6037>>

Vertaling van: *Unio Dissidentium. Libellus omnibus unitatis et pacis amatoribus, utilissimus, ex praecipuis Ecclesiae Christianae doctoribus selectus per [...] Hermannum Bodium*, Antwerpen 1527.

H. Bullinger, *La source d'erreur: redigé en deux livres. Par Henry Bullingere*, Genève 1549.

Higman, *Piety*, B 282. J. Staedtke, *Heinrich Bullinger Bibliographie*. Band I, Zürich 1972, 10-11, nr. 15.⁶⁸

<<http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-2334>>

Vertaling van: H. Bullinger, *De origine erroris libri duo*, Zürich 1539.

H. Bullinger, *La perfection des Chrestiens. Demonstration faite au Roy de France, Henry deuxiesme de ce nom [...] par Henry Bullinger: comment nostre Seigneur Iesus Christ a esté donné du Père Celeste, pour estre le Sauveur du monde*, s.l. 1552 (gedigitaliseerd door Google).⁶⁹

Troilo, 666-667. J. Staedtke, *Heinrich Bullinger Biographie*, 123, nr. 253.

Vertaling van: H. Bullinger, *Perfectio christianorum. Iesum Christum dominum nostrum a Patre coelesti datum esse mundo salvatorem [...]*, Zürich 1551.

J. Calvin, *Institution de la religion chrestienne: composée en latin par Jean Calvin, et translattée en françoys par luymesme [...]*, Genève 1553.

R. Peter (†), J.-F. Gilmont, *Bibliotheca Calviniana. Les œuvres de Jean Calvin publiées au XVI^e siècle, vol. 1, Écrits théologiques, littéraires et juridiques 1532-1554* [THR 255], Genève 1991, 53/7a.

<<http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-9607>>

B. Causse, *Le vray bouclier de la foy chrestienne, mis par dialogues: demonstrent par la sainte Escriture, les erreurs et fausses allegations d'un livre intitulé le Bouclier de la foy [...]*, [Genève] 1560.

⁶⁸ Van boek twee – 'Le second livre de la source d'erreur quant à la sainte Cene [...] et à la Messe Papistique' – is een Duitse vertaling met waardevolle annotatie opgenomen in *Heinrich Bullinger, Schriften*, E. Campi, D. Roth, P. Stotz (eds.), Zürich 2004, vol. 1, 269-415.

⁶⁹ In 1552 verscheen nog een uitgave: 'IMPRIME A ZVRICH PAR ANDRE Gesner & Rodolph Vuyssenbach, l'an de salut M.D.LII.', <<http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-4864>>. In deze uitgave wordt de preek van Bernhard ingeleid met de woorden: 'SOMMAIRE DE LA VRAIE | doctrine Chrestienne extraicte du premier sermon de Saint Bernard sur l'annonciation de la glorieuse vierge Marie'(98), terwijl in de uitgave zonder plaatsaanduiding gesproken wordt over 'la bienheureuse vierge Marie' (116). In de *Confession de foy*, art. 18 wordt gesproken over 'estant conceu au ventre de la bienheureuse vierge Marie', Bakhuizen van den Brink, 100.

FB 9462.

<<http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-6142>>

Confession de la foy chrestiene, presentée par l'ordonnance de la Majesté imperiale au Concile de Trente, le vingtquatrieme jour de Januier, mil cinq cens cinquante deux, de la part de treshault et puissant prince, mon seigneur Christofle, duc de Vuirtemberg, et de Teck, conte de Montbeliard etc., Tübingen 1554 (gedigitaliseerd door Google).

Moderne edities: E. Bizer, *Confessio Virtembergica. Das württembergische Bekenntnis von 1551* [Sonderheft der Blätter für württembergische Kirchengeschichte 7], Stuttgart 1952 (Duits) en *Confessio Virtembergica. Das Württembergische Bekenntnis 1552. Die Originaltexte lateinisch und deutsch. Mit Erläuterungen*, M. Brecht, H. Ehmer (eds.), Holzgerlingen 1999.

W. Köhler, *Bibliographia Brentiana: bibliographisches Verzeichnis der gedruckten und ungedruckten Schriften und Briefe des Reformators Johannes Brenz. Nebst einem Verzeichnis der Literatur über Brenz, kurzen Erläuterungen und ungedruckten Akten*, Nieuwkoop 1963², 119, nr. 265 (editie 1554); cf. p. 99, nr. 228 (editie 1552).

Waarschijnlijk is deze belijdenis door Melchior Volmar in het Frans vertaald.⁷⁰

Defence de la vraye et catholique doctrine du sacrement du corps et sang de nostre sauveur Christ. Avec la confutation de plusieurs erreurs concernantes icelle [...]. Faite par tresreverd pere en Dieu, Thomas, Archevesque de Canturbie, Primat de toute Angleterre et Metropolitan. Translatee de langue Angloise en François, par François Philippe, serviteur de tresreverend pere en Dieu, Thomas Evesque d'Ely, Chancelier d'Angleterre, s.l. 1561 (gedigitaliseerd door Google).

D.G. Selwyn, 'Thomas Cranmer's Writings: A Bibliographical Survey', in: *Thomas Cranmer. Churchman and Scholar*, P. Ayris, D. Selwyn (eds.), Woodbridge 1993, 283-284.

Vertaling van: Thomas Cranmer, *A defence of the true and catholike doctrine of the sacrament of the body and blood of Christ*, Londen 1550.

Exhortation à la lecture des saintes lettres. Avec suffisante probation des Docteurs de l'Eglise, qu'il est licite, et necessaire, icelles estre translates en langue vulgaire: et mesmement en la Francoise, Lyon 1542.

Higman, *Piety*, E 69. Het exemplaar van de Österreichische Nationalbibliothek is gedigitaliseerd.

Jean Lemaire de Belges, *Le traicté de la difference des scismes et des concilles de l'eglise*, Paris 1533.

Moderne editie: Jean Lemaire de Belges, *Traicté de la différence des schismes et des conciles de l'église avec l'Histoire du Prince Sophy et autres œuvres* [Textes Littéraires Français], J. Britnell (ed.), Genève 1997.

Higman, *Piety*, L 28-46, Britnell, o.c., 69 P.

<<http://www.mdz-nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn=urn:nbn:de:bvb:12-bsb10159972-2>>

Ph. Melanchthon, *De la puissance et autorité de la sainte Eglise chrestienne, et comment elle peut estre cogneuë par la Parolle de Dieu. Composée par M. Philip.*

⁷⁰ Zie J. Calvin, *Commentarii in Secundam Pauli Epistolam ad Corinthios* [COR II/15], H. Feld (ed.), Genève 1994, XIX.

Melancthon, translaté de latin en françois, [Genève] 1543 (gedigitaliseerd door Google).

Higman, *Piety*, M 60; H. Claus, *Melanchthon-Bibliographie 1510-1560. Teilband 2, 1541-1550* [Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 87/2], Heidelberg 2014, 1019, 1543-33.

Vertaling van: *De ecclesiae autoritate et de veterum scriptis libellus*, in: *Melanchthons Werke in Auswahl, Band 1. Reformatorische Schriften*, R. Stupperich (ed.), Gütersloh 1951, 326-386.

P. Viret, *Petit traité de l'usage de la salutation angelique, et de l'origine des chapeletz, et l'abus d'iceux*, [Genève] 1544 (gedigitaliseerd door Google).

Moderne editie: P. Viret, *Du vrai usage de la salutation faite par l'ange à la vierge Marie* [Réédition des œuvres complètes de Pierre Viret 4], A.-L. Hofer (ed.), Lausanne 2008. Troilo, 218-219; Higman, *Piety*, V 44; Barnaud, *Viret*, 679, IV.

P. Viret, *De la vertu et usage du ministere de la parolle de Dieu, et des sacrements, dependans d'icelle: et des differens qui sont en la chrestienté, à cause d'iceux*, [Genève] 1548.

Troilo, 247-251; Higman, *Piety*, V 46; Barnaud, *Viret*, 685, XI.
<<http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-5941>>

P. Viret, *Du devoir et du besoing qu'ont les hommes à s'enquerir de la volonté de Dieu par sa parolle, et de l'attente et finale resolution de vray concile*, [Genève] 1551.

Moderne editie: P. Viret, *Instruction Chrétienne* [Réédition des œuvres complètes de Pierre Viret 1], A.-L. Hofer (ed.), Lausanne 2004, vol. 1, 371-717. Troilo, 270-272; Higman, *Piety*, V 29; Barnaud, *Viret*, 687, XIV.
<<http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-6039>>

P. Viret, *De la source et de la difference et convenance de la vieille et nouvelle idolatrie, et des vrayes et fausses images et reliques, et du seul et vray Mediateur*, Genève 1551.

Troilo, 265-267; Higman, *Piety*, V 28; Barnaud, *Viret*, 686, XIII.
<<http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-673>>

P. Viret, *Disputations chrestiennes, touchant l'estat des trespassez, faites par dialogues: desquelles la premiere partie est intitulée Les enfers. L'ordre et les tiltres des dialogues. 1. La Cosmographie infernale, 2. Le Purgatoire, 3. Le Limbe, 4. Le Sein d'Abraham, 5. La Descente aux enfers. Avec une Epistre de Jean Calvin*, Genève 1552.

Troilo, 279-282; Barnaud, *Viret*, 680, VI-A.
<<http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-5728>>

P. Viret, *L'office des mortz, fait par dialogues, en maniere de devis. L'ordre et les tiltres des dialogues. 1. L'enterrement, 2. Les suffrages, 3. Le dueil, 4. Les anniversaires, 5. La messe*, [Genève] 1552.

Troilo, 288-290; Barnaud, *Viret*, 681, VI-C.
<<http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-2443>>

P. Viret, *La physique papale, faite par maniere de devis et par dialogues. L'ordre, et les tiltres des dialogues. 1 La medecine, 2 Les bains, 3 L'eau benite, 4 Le feu sacré, 5 L'alchymie*, [Genève] 1552 (gedigitaliseerd door Google).

Troilo, 291-294; Barnaud, *Viret*, 680-681, VI-B.

P. Viret, *Le requiescant in pace de purgatoire, fait par dialogues en maniere de devis. L'ordre et les tiltres des dialogues. 1. Le dernier sacrement, 2. Les pardons, 3. Les funerales*, [Genève], 1552.

Troilo, 294-296; Barnaud, *Viret*, VI-D.

<<http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-2718>>

P. Viret, *Des Actes des vrais successeurs de Jesus Christ et de ses apostres, et des apostats de l'Eglise papale: contenans la difference et conference de la sainte Cene de nostre Seigneur, et de la messe. Item, la naissance, le bastiment et la conservation de la messe, et de la papauté, et du mystere de l'Antechrist*, Genève 1554 (gedigitaliseerd door Google).

Troilo, 313-317; Barnaud, *Viret*, 689-690, XIX.



Protestantse Theologische **Universiteit**

